
1.3. ФІЛОСОФІЯ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

З-поміж тих навчальних закладів, що відіграли вагому роль у становленні філософської освіти і науки на вітчизняних теренах, на особливу увагу дослідників заслуговує Київська духовна академія (1819–1924¹). Аналіз доробку її професорів і вихованців, представлений у доволі численних фахових розвідках останніх майже двох десятиліть, увиразнює справедливність думки, що її висловив колись Георгій Флоровський: «В Академіях за ХІХ століття склалася своя філософська традиція»², причому традиція, значення якої не вичерпується відомчими межами, адже «в духовній школі закладалися підвалини систематичної філософської культури»³ в Російській імперії. Піклування про її перші паростки, зрощені у стінах Києво-Могилянської академії, на початку ХІХ ст. беруть на себе російські духовні академії – Київська, Московська, Казанська, Санкт-Петербурзька. Саме їхніми зусиллями філософська думка на східнослов'янських теренах вперше набуває фахової визначеності й систематичності.

Здавалося б, ситуація дещо парадоксальна і вимагає відповіді на запитання: чим зумовлений, власне, той факт, що саме православні духовні академії (за статутом – «закриті вищі церковні училища, що через християнське виховання и вищу православно-богословську науку готують християнськи-просвічених діячів для служіння святей Православній Церкві, передусім у царині церковно-пастирській, а потому й у інших царинах церковної діяльності, переважно у священному сані»⁴) відіграли таку потужну роль у філософських про-

¹ Офіційне закриття КДА атеїстичною владою відбулося 3 квітня 1919 р. У 1920–1924 рр. уціліла частина професури намагалася продовжити її життя у статусі приватної Київської православної богословської академії, ведучи заняття у власних оселях.

² Флоровский Г. Пути русского богословия. – К.: Путь к истине, 1991. – С. 240.

³ Там само. – С. 242.

⁴ Устав Православных духовных академий. – К., 1910. – С. 1.

цесах ХІХ – початку ХХ століть? Чому, зовсім не маючи на меті підготовку фахівців-філософів, духовні академії уславили себе, значною мірою, їхніми іменами? У пошуках відповіді на ці запитання спробуємо пильніше придивитися до тієї моделі філософської освіти, що функціонувала у російській духовній школі зазначеної доби.

У своїх принципових рисах ця модель сформувалась у процесі так званої «олександрівської» реформи духовної освіти, розпочатої 1807 р. У її основу було покладено принципи ієрархічності духовних шкіл – нижчих (парафіяльні та повітові училища), середніх (семінарії) і вищих (академії) – та єдиноначалія у керівництві ними.

Надання духовним академіям статусу спеціалізованих вищих богословських закладів, підкріплене необхідними матеріальними засобами й реструктуризацією навчального процесу, виявилось тим заходом, що перетворив духовну освіту на злагоджену систему і став потужним стимулом для розвитку в духовних академіях богословських і філософських наук.

Поважне місце останніх у житті російських духовних академій закріплювалося вже Статутом 1814 р., що визначив коло дисциплін чотирирічного академічного курсу. За згаданим Статутом, перші два роки (нижче відділення) відводилися на вивчення філософських дисциплін, словесності, історії та математики. Третій і четвертий роки навчання (вище відділення) присвячувалися богословським предметам (догматичне, моральне, викривальне, «співбесідне» богослов'я, герменевтика, канонічне право, церковні історія, археологія, географія, словесність, Святе письмо)¹. Упродовж усього академічного курсу тривало поглиблене вивчення мови – грецької, латини, єврейської, німецької і французької (в Київській духовній академії в 1825–1844 рр. до них додавалася польська).

Філософські предмети (історія філософії, логіка, психологія, метафізика, моральна філософія) посідали визначальне місце у навчальних планах нижчого відділення, перевищуючи за обсягом (десять годин на тиждень) усі інші дисципліни. І це не випадково, адже саме на філософські курси покладалася головна роль у вихованні благочесних і просвічених служителів слова Божого, у подоланні розколу між їхньою вірою та розумом, у ствердженні в їхній свідомості переконання, що не може одне й те саме міркування бути справедливим у поняттях філософських і хибним у поняттях християнських.

¹ У 1841 р. коло дисциплін вищого відділення поповнилося патологією, а 1867 р. – педагогікою.

Покладаючи на філософію таку відповідальну місію, Комісія духовних училищ, що опікувалася духовною школою впродовж 1808–1839 рр., добре подбала про те, щоб надати викладанню філософських дисциплін чітких орієнтирів. Зокрема, Статут 1814 р. присвячує цьому питанню спеціальний розділ, авторство якого належить тодішньому ректору Санкт-Петербурзької духовної академії Філарету (Дроздову) – згодом славнозвісному митрополиту Московському і Коломенському.

Передусім, у згаданому Статуті було чітко розрізнено функції семінарських і духовно-академічних курсів філософії: якщо на перші покладалося суто пропедевтичне завдання ознайомлення студентів із філософською термінологією (§ 158), то перед другими висувалося завдання «викладом про кожний предмет міркувань найславетніших філософів, порівнянням їх між собою, розв'язанням і приведенням до певного спільного начала, дати вихованцям поняття про істинний дух філософії, привчити їх самих до філософських досліджень і ознайомити з кращими методами таких»¹. Неважко зрозуміти, що у світлі цього завдання статус визначальної дисципліни в духовно-академічній філософській освіті набувала історія філософії, на чому особливо наголошувалося у § 163 Статуту. Поряд з історією філософії спеціальний акцент робився на моральну філософію – етику, або ж, за тодішньою термінологією, іфіку (§ 164).

Разом із загальними орієнтирами у згаданому Статуті викладанню філософських курсів в академіях надавалися й чіткі методологічні настанови. Головна з них стосувалася самих параметрів духовно-академічної філософії, необхідності її розвитку в межах православної ортодоксії, усвідомлення того, що розум людський не здатний дійти істини власними зусиллями, без світла одкровення, яке виголошувалося справжнім джерелом філософії. Відтак вивчення історії філософії підпорядковувалося «спеціальній» меті – доведенню того, що «істина – одна, а помилки – незліченні» (§ 160). Найбільш адекватною й наближеною до істини духовно-академічний Статут 1814 р. визначав філософію Платона і «кращих його послідовників», тим самим офіційно надаючи традиції платонізму пріоритетного значення в історико-філософських уподобаннях православного богослова.

¹ Высочайше утвержденный проект устава духовных академий 1814 года 30 августа // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. III (1796–1869). – Т. IV (1813–1819) / С предисловием, введением и примечаниями проф. прот. Ф. И. Титова. – К., 1913. – С. 104.

Значну увагу у згаданому Статуті було приділено й методиці викладання: головним завданням викладача оголошувалося сприяння «розкриттю власних сил і діяльності розуму у вихованцях»¹. Параграфами 125 і 126 Статуту фактично заборонялися надмірно розлогі виклади, в яких «професори силкуються більше показувати свій розум, ніж збуджувати розум слухачів», а також і звичне диктування уроків у класі; вимагалось «примушувати студентів самих розтлумачувати істини, їм відкриті, підштовхуючи їх до цього завданнями і питаннями й відразу виправляючи їхні похибки»². Згідно із Статутом, виклад історії філософії мав супроводжуватись «аналітичним розбором самих студентів і вправліннями власного їх розуму через різні філософські твори, завжди здоровою критикою професора скеровані»³, що вперше орієнтувало викладача і студента на вивчення оригінальних джерел. Зокрема, § 161 Статуту, що вміщував своєрідну «апологію» Платона, скеровував до *безпосереднього* аналізу «його писань і писань кращих його послідовників» і наголошував їх першорядне значення порівняно з коментаторською літературою, де «невіглаством тлумачів усе спотворено»⁴.

Отже, у Статуті 1814 р. знаходимо чимало нових і важливих положень, що виявилися потужним стимулом для розвитку духовно-академічної філософії: історія філософії, щойно введена до академічного розкладу, набувала статусу фундаментальної філософської дисципліни; джерелознавчий підхід вперше визнавався за необхідну умову її вивчення і викладання; запроваджувалася компаративістська, по суті, методика типологічного зіставлення філософських учень і вивчення їхнього генетичного зв'язку⁵; заохочувалися самостійні історико-філософські студії викладачів і студентів. Важко переоцінити значення всіх цих новацій за доби панування традиційних «компендіумів» і товчіння.

Однак слід взяти до уваги, що конструктивні та новаторські для вітчизняної школи дидактичні настанови Статуту зовсім не означали визнання самодостатності філософської освіти і створення в духовних закладах спеціальних умов для зростання «самодіяльності

¹ Высочайше утвержденный проект устава духовных академий 1814 года 30 августа. – С. 99.

² Там само.

³ Там само. – С. 105.

⁴ Там само. – С. 104.

⁵ Зокрема, Статут зобов'язує професорів філософії вести слухачів «прямо до самих першоджерел філософських міркувань, і в них показувати... як первісні їх засади, так і зв'язок різних теорій між собою» (див.: Там само).

спекулятивної думки». Усвідомлюючи неунікність і необхідність філософської підготовки майбутніх служителів Слова Божого, керівники російської просвіти опікувалися не так вільним розвитком філософської думки, як утвердженням і поширенням «здорової філософії», відповідної постулатам православного віровчення. «Істинний філософ є істинний християнин, якому одкровення не забороняє використання розумової сили його, але слугує ароматом, що охороняє науки від псування»¹, – з цієї керівної настанови добре зрозуміло, якої філософії потребувала «офіційна» Росія, пов'язуючи особливі сподівання щодо її розробки саме з духовними академіями, де статус «служниці богослов'я» забезпечувався їй якомога надійніше. Буцімто дбаючи про розвиток дискурсивних здібностей вихованців і заохочуючи їх до самостійної філософської творчості, згаданий Статут водночас задавав конкретні параметри цієї творчості, налаштовуючи духовні академії до розвитку філософії на ґрунті християнського віровчення, а численні додаткові інструкції виразно окреслювали межі дозволеного філософського пошуку.

Приміром, вимогу вивчати історію філософії за джерелами Комісія духовних училищ супроводжувала настановами на адресу і викладачів, і студентів неухильно дотримуватися визначених нею посібників – досить промовистою видається збережена в архіві Київської духовної академії інструкція «Визначення книг, якими виключно мають керуватися у викладанні уроків наставники в академіях, семінаріях і нижчих училищах, із заборонаю писати власні свої уроки» від 12 червня 1825 р.², що доповнювала надісланий до духовних закладів ще 1817 р. так званий «реєстр класичних книг», дозволених до вивчення. Ця інструкція особливо наголошувала на неприпустимості «зайвих мудрувань» і «самодіяльності» у викладах професорів і визначала «межами, за які не повинні виходити наставники» філософії, «класичні» підручники Християна Баумейстера, Генріха Вінклера, Якова Бруккера. Цей зручний для викладання латиномовний вольфіанський «набір» пропонували студентам усіх духовних академій аж до початку 1830-х рр., хоча на тлі тогочасної європейської філософії він виглядав явним анахронізмом.

¹ Записка члена главного правления училищ Муравьева-Апостола о преподавании философии в духовных академиях // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Оп. 3. – Од. зб. 4077. – Арк. 2.

² Див.: Предписания комиссии духовных училищ при Синоде в дополнение к училищному уставу 1833 г. // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1 (зв.).

Не останньою причиною популярності «рекомендованих» підручників була надмірна перевантаженість професорів філософії, яка не залишала їм ані сил, ані часу на власну філософську творчість. Досить згадати першого викладача філософії в Київській духовній академії Івана Скворцова, змушеного впродовж десяти років нести на собі тягар викладання *всіх* філософських курсів та ще й поєднувати академічні обов'язки з пастирським служінням. Як свідчать збережені рукописи його лекцій 1820-х рр.¹, професор чітко дотримувався вищезгаданих інструкцій, відтворюючи офіційно санкціоновану вольфівську систему філософії². Відданість інструкціям і невтомність у доведенні тези про те, що «у самій лише скарбниці одкровення слід шукати істинну мудрість, і начало істинної філософії у Тому, Котрий є Начало й Кінець усього»³, створили І. Скворцову в очах начальства репутацію зразкового духовно-академічного професора філософії. Оцінка з боку студентів була, щоправда, значно скромнішою – за їхніми спогадами, «філософські лекції, читані ним в академії... не надто вирізнялися ні широкою й багатобічною філософською вченістю, ні особливою широтою й усеохопністю поглядів, ні тонкими діалектичними звивами думки, ні розлогими й глибокими аналізами»⁴. Разом з тим, не маючи таланту блискучого лектора й «повідомляючи своїм слухачам зовсім небагато»⁵, І. Скворцов вочевидь вирізнявся методичною вправністю і вимогливістю, вміючи налаштувати студентів на систематичну самостійну роботу з джерелами, прищеплюючи їм навички

¹ Див., зокрема: Записки по философии, на латинском языке, 1823 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – ДА. – 339 Л (Муз. 449). – 151 арк.; Historia philosophicorum systematum, 1822 г. // Там само. – 340 Л (Муз. 232). – 128 арк.; Historia philosophicorum systematum, 1820-х гг. // Там само. – 341 Л (Муз. 233). – 323 арк.

² На підтвердження цієї тези, наведемо назви структурних частин скворцовських «Записок з філософії» (початку рукопису не збереглося): «Psychologia empirica», «Logika», «Metaphysika», «Physiologia», «Psychologia», «Cosmologia», «Theologia rationalis», «Philosophia practica», «Ethika», «Doctrina juris».

³ Опыт о метафизическом начале философии. Сочинение бакалавра философских наук в Киевской Академии, священника Иоанна Скворцова // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. III (1796–1869). – Т. IV (1813–1819). – С. 741.

⁴ Записки по нравственной философии протоиерея Иоанна Скворцова [Поспелов Д. И. Предисловие] // Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии, архимандрита Иннокентия, протоиерея И. М. Скворцова, П. С. Авсенева (архимандрита Феофана) и Я. К. Амфитеатрова, изданных академиею по случаю пятидесятилетнего юбилея (1819–1869) ея. – К., 1869. – С. II.

⁵ Там само. – С. V.

критичного, логічного і послідовного способу мислення та викладу, що – мабуть, несподівано й для нього самого – сприяло становленню, бодай повільному, філософської науки у КДА.

Звісно, становлення це і не могло бути одномоментним. Марно було очікувати, що вже з перших років філософія в Київській духовній академії вийде за межі суто навчального процесу й постане предметом живого творчого інтересу. Останнє значною мірою залежало від особистісного творчого начала викладача, якого (принаймні щодо філософії), бракувало І. Скворцову. Якщо й траплялися з-поміж його студентів одинаки, захоплені філософськими ідеями Фіхте, Шеллінга чи Окена, то цим захопленням вони завдячували своїм семінарським викладачам. Досить показово, що як «провідника новітньої філософії чи піонера її в академії» вихованці кінця 1820-х рр. згадують такого собі студента Окопенка, випускника катеринославської семінарії¹, а не того, кому це личило за самим його статусом професора філософії.

Справжнє піднесення рівня філософської освіти у Київській духовній академії, яким позначені 1830-ті рр., пов'язане з ректорською і викладацькою діяльністю архімандрита Інокентія (Борисова). Дух реформаторства, який вирізняв Інокентія як богослова й освітнього діяча, дуже швидко передався його вихованцям, пробудивши їхню думку і слово. В особі Інокентія, котрий посів богословську кафедру КДА 1831 року, студенти вперше, мабуть, побачили не пересічного викладача, зашореного чинними інструкціями, а особистість із широким кругозором і величезною ерудицією в різних галузях знання. Ще більшою дивиною для київської академічної аудиторії був справжній, живий філософський інтерес Інокентія, що робив його таким не схожим на тих, кого вони досі бачили за філософською кафедрою. І хоча формально Інокентій не мав стосунку до викладання філософії в КДА, саме йому вона зобов'язана піднесенням філософських наук і творчості.

Магістр I курсу (1819–1823) Київської духовної академії, Інокентій, мабуть, добре запам'ятав студентські роки, коли «більше сам навчав себе через читання, роздуми й вправляння у творах, ніж через лекції наставників, які... далеко не задовольняли його»². До

¹ Див.: Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Н. И. Соколова // Киевская старина. – 1906. – № 10. – С. 162.

² Лопухин А. Н. Духовные светила XIX века. Иннокентий, архиепископ Херсонский // Вестник Ленинградской духовной академии. – 1990. – № 1. – С. 34.

речі, студенти наступних курсів були позбавлені елементарних умов для самоосвіти, адже жалюгідний стан академічної бібліотеки, що не передплачувала навіть періодики, змушував їх перебувати «у давно минулому часі й... працювати над тим, що, можливо, зроблено вже кілька разів, й до того ж краще»¹.

Однак поповнення бібліотеки, що з 1830-х рр. набуло систематичного характеру, було лише частиною важливих зрушень у житті КДА за часів ректорства Інокентія. Надзвичайно важливою подією стала відмова від латини і впровадження викладання російською мовою (1831), що виявилось значним поштовхом для розвитку академічних богословських і філософських студій. Захоплення Інокентія новітнім німецьким ідеалізмом відіграло вирішальну роль у піднесенні на якісно новий рівень викладання всіх філософських дисциплін. Відмова від давно застарілих підручників, заохочувана Інокентієм, особливо сприяла відходу від вольфіанства, виразному навіть у І. Скворцова, який з початку 1830-х рр. виявляє себе прихильником «Керівництва з філософії» кантіанця Вільгельма Траугота Круга (вочевидь, захопившись притаманним останньому пафосом «здорового глузду»). Заохочувані Інокентієм (у тому числі матеріально), студенти Академії читають і перекладають з німецької новітні філософські книжки, вперше долучаючись до сучасних філософських процесів й отримуючи можливість безпосереднього вивчення джерел.

Завдяки зусиллям Інокентія (Борисова), жваво зацікавленого таїнами людської психіки й новітніми студіями у цій галузі, 1833 р. у Київській духовній академії було створено кафедру психології. Утвердження у статусі спеціальної дисципліни виявилось потужним стимулом участі київських духовно-академічних філософів у розбудові вітчизняної психологічної науки. За часів ректорства Інокентія відбулися значні зміни й у викладанні історії філософії: залишивши підручник Я. Бруккера, професори й вихованці КДА знайомляться з новітньою історико-філософською літературою, здійснюючи перші самостійні кроки в осмисленні теоретичних і методологічних засад історико-філософського пізнання. Гегелівський принцип історизму, усвідомлення того, що історія філософії є виразом «найсуттєвішої властивості розвитку», стає керівним як в історико-філософських курсах київських професорів, так і в їх науковій творчості. Всупереч настановам керманців духовної про-

¹ Выписки из Нечаевского архива // Старина и новизна. – 1905. – Кн. 9. – С. 214.

світи, замість скептицизму щодо філософії вихованці КДА виносять з цих курсів не тільки переконання у значущості й самоцінності філософського знання, а й рішуче стають на захист філософії від закидів щодо її неспроможності й непотрібності.

Власне, сталося те, що й мало статися: попри всі «офіційні» прагнення встановити межі духовно-академічного філософування, вивчення історії філософії за джерелами й розвиток критичного й творчого мислення (відповідно до вимог згаданого вище Статуту, укладачі якого наївно сподівалися, що останнє слугуватиме лише для доведення істинності віросповідних догматів) виявилися потужним стимулом для мислення більше «вільно-філософського», ніж «віддано-богословського». Відтак висновок, зроблений вихованцями Київської духовної академії вже у 1830-х рр. про те, що «філософське мислення... є мислення свободне»¹, що воно є мислення *самостійне* і «спрямоване до безпосереднього, живого переконання в істині»², видається цілком закономірним результатом вдумливого вивчення історії філософії, якого, наголосимо, й очікували від духовних академій. Інша річ, що «вільно-філософське» мислення надто не відповідало вимогам духовно-академічного Статуту, і це змушувало його носіїв шукати університетських кафедр. Разом з тим, більшість університетських професорів-філософів, що вийшли зі стін Київської Академії, ніколи не поривали із духовно-академічною традицією, поступово утворюючи у російському університетському середовищі новий тип світського релігійного філософа.

З огляду на нашу тему, особливо варто звернути увагу на той перший на теренах Російської імперії потужний голос на користь філософської освіти, що пролунав з Києва у 1830-х рр. і належав саме вихованцю і викладачеві КДА, професорові Університету Св. Володимира Оресту Новицькому. Весь пафос його відомої промови, виголошеної на університетських урочистостях 15 липня 1837 р., спрямований не лише на те, щоб увиразнити цілковиту гідність і суспільну вагу філософії, а й довести ту просту, здавалося б, істину, що «не сама лише схильність до філософствування робить філософом», а належна й систематична освіта³. Метою філософської освіти, за ви-

¹ Новицкий О. М. Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их силе и важности // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. XVII. – С. 291.

² Там само. – С. 292.

³ Там само. – С. 283.

значенням О. Новицького, є пробудження в людині «самодіяльної сили її духу», «самостійного переконання й вільної дії», формування моральної свідомості й усвідомлення власного «високого призначення»¹. В умовах виключно утилітарної налаштованості суспільства, за якої «робота і прибуток видаються найважливішим у житті, весь світ визнається фабрикою, життя – торгівельною біржею, а людина – робочою машиною» (чи не нагадує змальована картина наше сьогодення?), лише «самостійний філософічний погляд на речі, – переконаний О. Новицький, – відразу ж оприявнює нам, що все корисне має достоїнство лише як засіб для досягнення вищих, духовних цілей життя», забуття яких веде до руйнації і загибелі «духу народного»². Осяяна світочем Істини, філософія вища за «царину користі з її прибутком і розрахунком»; від неї не варто очікувати і вимагати «корисних порад» для життя, а не знаходячи останніх – заперечувати її значущість³. Філософія скеровує всю діяльність людини у «найшляхетнішому напрямку» і становить «життєдайне начало наук»; власне цим, переконаний професор, вимірюється її «висока практична гідність»⁴, адже вона є «суттєвою стороною справді людської освіти» й «виховання народного»⁵.

На «високому освітньому значенні» філософії⁶ наполягав також інший відомий вихованець і професор КДА, наступник Ореста Новицького по університетській кафедрі філософії Сильвестр Гогоцький. Завдання філософії як науки, що має на меті «розвиток свідомого теоретичного і практичного відношення до навколишнього світу»⁷, у своєму глибинному вимірі, наголошував він, цілковито відповідає головній меті освіти, яка полягає в «удосконаленні розумно-свободних сил людини і форм її життя»⁸. У цьому сенсі філософія лише прагне «звести до ясних і узагальнених формул те, що роз'єднано в окремих галузях освіти, що приховано у різних конкретних формах життя»⁹. Філософія тієї чи тієї доби, на переконання С. Гогоцького, не лише увиразнює «напрямок сучасної її

¹ Див.: Новицький О. М. Об упреках, делаемых философии... – С. 292–293.

² Там само. – С. 302–303.

³ Там само. – С. 306–308.

⁴ Там само. – С. 322.

⁵ Там само. – С. 323–324.

⁶ Див.: Гогоцький С. С. Философия // Гогоцький С. С. Философский лексикон. – К., 1873. – Т. IV. – Вип. II. – С. 84.

⁷ Там само. – С. 82.

⁸ Там само. – С. 84.

⁹ Там само.

освіти», а й до певної міри окреслює «загальний ідеал подальшої освіти, подальшого ступеня культури»¹ (цю тезу професор згодом розвине у своєму курсі історії новоевропейської філософії²). Виходячи з такого розуміння філософії й водночас убачаючи мету вищої освіти у пізнанні «єдності та гармонії законів життя», віднайденні єднальних, життєдайних начал для розрізнених галузей знання і царин буття, скеровуванні останніх до «всебічного здійснення людського покликання у морально-суспільному житті»³, С. Гогоцький робить цілком логічний висновок: «...для вищої освіти, якщо вона вища не за йменням, а насправді, вивчення принаймні деяких частин філософії є необхідним»⁴.

Висловлюючи це переконання, С. Гогоцький виходив не лише з теоретичних міркувань, а й з доволі нелегкого власного досвіду – згадаймо, що початок його професорської діяльності на університетській кафедрі збігся саме з руйнацією системи філософської освіти в російських університетах, розпочатою 1850-го року. Необачливе десятирічне вигнання з кафедр викладачів-філософів й обмеження університетського філософського *saggiaculum* у лише логікою і психологією (до того ж, у скороченому обсязі та викладі надійних богословів) мало своїм наслідком занепад філософської культури, утвердження у «напівосвічених» колах російського суспільства філософського дилетантизму, нігілістичних і вульгарно-матеріалістичних поглядів. У 1850-х рр. саме на долю духовних академій випало збереження не лише традицій філософської освіти, а й виховання її кадрового потенціалу, завдяки якому і було відроджено сплюндровану університетську філософію.

У цей складний і драматичний період Київська духовна академія залишилася по суті єдиним на українських теренах Російської імперії осередком повноцінної філософської освіти. У переповнених аудиторіях, куди приходили і найдопитливіші з університетських студентів, читав свої розлогі курси з історії філософії та логіки осяяний «ореолом вищої поваги та визнання»⁵ Памфіл Юркевич, на

¹ Гогоцький С. С. *Философия* // Гогоцький С. С. *Философский лексикон*. – С. 84.

² Див.: Гогоцький С. С. *Философия XVII и XVIII веков в сравнении с философией XIX века и отношение той и другой к образованию* (из лекций по истории философии). – К., 1878. – Вып. 1; К., 1883. – Вып. 2; К., 1884. – Вып. 3.

³ Див.: Гогоцький С. С. *О высшем образовании в примении к женщине*. – К., 1878. – С. 5–6.

⁴ Гогоцький С. С. *Философский словарь или краткое объяснение философских и других научных выражений, встречающихся в истории философии*. – К., 1876. – С. 123.

⁵ Фоменко К. І. *Мої спогади про Памфіла Даниловича Юркевича* // *Хроніка* 2000. – 1997. – Вип. 17–18. – С. 141.

лекціях якого панувала атмосфера духовної піднесеності й розумової напруги. З не меншим натхненням працювали за кафедрами його колеги Дмитро Поспехов і Матвій Троїцький¹. За загальним визнанням студентів, рівень викладання філософських дисциплін у Київській духовній академії 1850-х рр. значно перевищував рівень богословських курсів, а П. Юркевич мав найбільший авторитет з-поміж усієї духовно-академічної професури².

Щоправда, ані ентузіазм, ані неймовірна працюовитість згаданих викладачів не могли зарадити у вирішенні тих проблем, що накопилися у житті не лише Київської Академії, а й усієї духовної школи, з часів її реформування. У середині XIX ст. ці проблеми сягнули такого рівня гостроти, що не помічати їх надалі ставало небезпечним для самої «системи». Зокрема, доведені до відчаю жалюгідним матеріальним становищем, жорстокістю і відвертою зневагою з боку академічного начальства студенти Київської духовної академії, вдавшись до акції протесту, вирішили скласти скаргу на ім'я імператора. І хоча до Петербурга скарга так і не потрапила, 1861 р. її надрукував герценовський «Колокол» як документ, що яскраво відобразив «виразки» тогочасної духовної школи. З-поміж них – не лише нестерпні побутові умови і свавілля адміністрації, а й негаради у самій системі освіти, з її багатопредметністю й необхідністю написання розлогих творів з кожної дисципліни (кількість яких унеможливлявала як якісну їх підготовку, так і належну увагу до них викладачів), «цілковита байдужість і зневага до науки», відсутність стимулів для самостійної творчості, культивування звички «мислити і говорити загальними фразами, аж до цілковитої відсут-

¹ Див.: [Юркевич П. Д.] Показание уроков по истории философии, преподаваемых студентам Киевской Духовной Академии XVII курса в течение первой половины 1851/52 учебного года // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Од. зб. 3451. – Арк. 36, 57; [Юркевич П. Д.] Показание уроков по истории философии, прочитанных студентам [Киевской Духовной] Академии XXI курса в течение двухлетнего 1859/60 и 1860/61 учебного академического года // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Од. зб. 626. – Арк. 4–7; [Троїцький М. М.] Обозрение уроков по истории древней философии и педагогике, преподаваемых студентам Киевской Духовной Академии, XXI курса, за 1859/60 и 60/61 учебные академические годы // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Од. зб. 626. – Арк. 14–17 (див. також публікацію цих документів у кн.: Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. – К.: ЗАТ «Віпол», 2000. – С. 187–188, 191–293); [Поспехов Д. В.] Обозрение уроков, преподаваемых студентам Киевской Духовной Академии низшего отделения XXI к. по классу психологии и метафизики в течение двухлетнего 1859/60 и 60/61 академического курса // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Од. зб. 626. – Арк. 8–12.

² Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836–1905). Биографический очерк, некоторые статьи и несколько проповедей усопшего владыки. – К., 1906. – С. 80.

ності переконань», нарешті, атмосфера шпигунства й доносительства, що квітла в духовних закладах¹. Справді, неусипний контроль за академічною діяльністю і приватним життям не лише студентів, а й професорів псував життя останніх мало не щокроку: навіть найсумлінніші й найавторитетніші з них не були застраховані від підозр і напучань начальства. Яскравий приклад – оцінка стану викладання історико-філософських дисциплін у Київській духовній академії, надана у грудні 1860 р. її тогочасним безпосереднім «патроном» митрополитом Київським і Галицьким Арсенієм (Москвіним). Відвідавши піврічні іспити, владику вочевидь настільки перейнявся виявленням занепадом «віддано-богословського духу» як у викладачів (П. Юркевича і М. Троїцького), так і у їхніх студентів, що визнав за потрібне підготувати письмові пропозиції щодо «поліпшення викладання історії філософії в Академії». Покладаючи всю відповідальність за те, що нинішній його стан є «більше шкідливим, аніж корисним»² на викладачів предмета, митрополит висловлює щодо них цілком промовистий вердикт: «сповіщаючи молодим умам тоном самовпевненості величезну кількість ідей нових, суджень і міркувань відважних», вони не вказують жодних «правильних думок і положень, зіпертих на достеменно міцних засадах, залишаючи їх (студентів. – М. Т.), таким чином, без керівного начала, віддаючи свавілля власного розуміння й мислення, на які... не завжди і не скрізь безпечно можна покластися»³. Не менш характерною видається й резолюція владики: *«виклад кожної системи надалі супроводжувати коротким критичним розбором і своїм про неї рішучим ... вироком, згідно з вічною істиною, яка, безперечно, у кожній системі може мати свою частку, але може бути й зовсім пригнічена (курсив мій. – М. Т.)»*⁴. Цілком не дивно, що безпосередні «адресати» цієї резолюції скористалися першою ж можливістю залишити стіни Академії на користь університетських кафедр філософії, відновлених того ж 1860-го року.

У світлі «добы реформ», якою залишилися в історії Російської імперії 1860-ті рр., ставала дедалі очевиднішою потреба суттєвих

¹ Див.: Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836–1905). Биографический очерк... – С. 71–72.

² Предложения киевского и галицкого митрополита об улучшении преподавания истории философии в [Киевской духовной] Академии // ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Од. зб. 4396. – Арк. 1.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 2.

трансформацій і в духовній школі. Суперечки щодо їх змісту і на-пряму не вщухали впродовж кількох років. Ліберальна доба наро-джувала ліберальні настрої навіть у ієрархічних колах. Вихованець і колишній ректор КДА архієпископ Димитрій (Муретов), очолив-ши спеціальний синодальний комітет з питань реформи духовної школи, висловлювався, наприклад, за скасування станових обме-жень при вступі до духовних закладів, право на вільний вихід з ду-ховного звання, зрівняння духовних семінарій з гімназіями як щодо умов, так і щодо змісту навчання. Попри те, що чимало тогочасних освітян підтримували ці пропозиції, духовно-академічна реформа, здійснена у 1867–1869 рр., виявилася менш рішучою, хоча деякі сут-теві зміни в духовній школі – у напрямку як скасування її станової замкнутості, так і реорганізації навчального процесу – все ж таки відбулися.

На відміну від попереднього, новий Статут православних духов-них академій, затверджений 1869 р., убачав у них не тільки «учили-ща істини» і заклади для виховання служителів Слова Божого. Важ-ливою метою духовних академій було визначено *підготовку викла-дачів* для духовно-освітніх закладів (§ 1)¹. Відтак, духовні академії поставали не тільки закладом для підготовки душпастирів, а й *пе-дагогічним інститутом* духовного відомства. Задля реалізації но-вого завдання у вищих духовних закладах відкривалося три відді-лення – богословське, церковно-історичне та церковно-практичне (поділ на нижче і вище відділення скасовувався), а навчальні про-грами переформатовувалися за принципом відповідної спеціаліза-ції дисциплін. До предметів *богословського відділення* § 112 Статуту відносив догматичне богослов'я з історичним викладом догматів, моральне і порівняльне богослов'я, патристику, єврейську мову та біблійну археологію. На *церковно-історичному відділенні* (§ 113) вивчалися біблійна історія Старого й Нового Завіту, загальна цер-ковна історія, історія російської церкви, історія та викриття росій-ського розколу, загальна та російська історія. До кола дисциплін *церковно-практичного відділення* (§ 114) входили пастирське богослов'я, гомілетика й історія проповідництва (православного й західного), церковна археологія та літургіка, церковне право, теорія словесності та історія російської літератури (з оглядом іноземних літератур), російська мова і слов'янські говірки. Водночас, § 112 Статуту визначав дисципліни, *обов'язкові* до вивчення студентами

¹ Устав Православных Духовных Академий 1869 г. – Б. д. – С. 1.

всіх трьох відділень – Святе Письмо, засадниче богослов'я, *філософію* (у складі логіки, психології та метафізики), історію філософії, педагогіку, по одній з давніх (грецька або латина) і нових (французька, німецька або англійська) мов і словесності. Повний академічний курс залишався чотирирічним, однак закінчити його, згідно з § 136 Статуту, могли лише ті студенти, що складали на «відмінно» іспити за третій рік навчання й успішно захищали кандидатський твір. На четвертому році навчання такі студенти готувались отримати магістерський ступень, що присуджувався в разі складання магістерського іспиту і захисту магістерської дисертації. Той, хто складав іспит, але не захищав дисертації, отримував вчений ступень кандидата і право на викладання в семінарії. Решту вихованців належало випускати з академій після третього року навчання із званням «дійсного студента».

Нові вимоги за Статутом 1869 р. висувались і до викладачів духовних академій. Згідно з § 46, умовою ординарної професури визначалася наявність обов'язкового докторського ступеня¹. Посаду ректора міг обіймати тільки доктор богослов'я з осіб духовного сану, до того ж «відомий своїми достоїнствами» (§ 20). Тільки екстраординарні професори і доценти могли обмежуватися ступенем магістра. Водночас, в академіях запроваджувався інститут приват-доцентури.

Як бачимо, у Статуті 1869 р., на відміну від попереднього, було зроблено акцент на «вченому» характері духовних академій, що стимулювало, принаймні з формального боку, розвиток академічної науки, заохочувало викладачів і студентів до самостійної наукової роботи. У цьому сенсі створення і діяльність наукових товариств, помітне пожвавлення наукових студій у духовних академіях у наступне десятиліття значною мірою завдячує новим можливостям, що відкрилися реформою кінця 1860-х рр. Саме за цих часів Київська духовна академія, наприклад, заснувала Церковно-історичне та археологічне товариство та відкрила Церковно-археологічний музей, згодом відомий своїми колекціями далеко за межами Росії. Значно пожвавилася й діяльність академічного журналу «Труды Киевской духовной академии» (створеного 1860 р.), де друкувалися праці не лише викладачів, а й найкращих студентів.

¹ Згідно з інструкцією Св. Синоду, всі ординарні професори академій були зобов'язані впродовж трьох років або захистити докторські дисертації й отримати відповідний ступень, або залишити посади.

На жаль, висувуючи перед духовними академіями завдання розвитку богословської науки і підвищення рівня фахової підготовки викладачів духовних шкіл, Св. Синод не відмовився від контролю за змістом і напрямом духовно-академічних студій, продовжуючи зберігати табу щодо цілої низки тем і проблем. Не дивно, що богословські студії тієї доби зосереджуються у таких, порівняно безпечних, галузях, як церковна історія та археологія.

Що ж до діяльності духовних академій у царині філософії, то тут слід відзначити передусім посилення філософського компонента у змісті богословської освіти. Новий Статут закріплює викладання філософських дисциплін за двома кафедрами – історії філософії та філософії (до якої відносить логіку, метафізику та психологію). Згадані дисципліни залишаються обов'язковими, вивчаються, як і раніше, впродовж двох років, але щотижнева кількість годин, відведених на їх вивчення, збільшується до дванадцяти, причому половина з них припадає на історію філософії.

Однак збереження старої методики викладання, за якого переважав лекційний компонент і зовсім нехтувалася необхідність створення умов для безпосередньої участі студентів у фаховому обговоренні предмета, призвичаєння їх до систематичної самостійної роботи над кожною темою, значно обмежувало можливості здобуття якісної філософської освіти в академіях. Як справедливо наголошував Петро Ліницький, вихованець і провідний професор філософії в КДА з кінця 1860-х рр., «слухання лекцій (а надто обов'язкове) з певної науки і вивчення її – речі зовсім різні, отже першим далеко не забезпечується останнє. ...Неробство, у значенні відсутності занять серйозних, – зауважував він, – аж ніяк не заважає студентам успішно переходити з курсу на курс і так само успішно закінчувати академічний курс із вченим ступенем. Адже ж небагато праці потребує виконання казенних вимог; написання семестрових творів полягає, здебільшого, у вилученні з книжок підхожого матеріалу; для іспитів вимагається лише прочитання, причому поверхове, заздалегідь заготовлених записок, для чого вистачає кілька днів до початку іспитів...»¹.

Зазначені вади навчального процесу особливо негативно, на думку П. Ліницького, впливають на рівень філософської освіти, значущість якої вочевидь недооцінена суспільством. Так само, як і

¹ *Ліницький П.* Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего, образования // *Вера и разум.* – 1897. – Т. II. – Ч. 2. – С. 325, 327.

його попередники по кафедрі, П. Ліницький гостро відчував загальне зневажливе ставлення до філософії, яку «охоче визнають... некорисною, непридатною до жодної мети, бодай якоюсь мірою важливою у суспільному житті»¹. Натомість і саме виникнення, і вся багатовікова історія філософії увиразнюють її відповідність глибокій потребі людства «мати керівні ідеї як для пізнання, так і для діяльності практичної»². Значущість «систематичного, філософського тлумачення пізнаного», наголошує П. Ліницький, зумовлена необхідністю «встановлення єдності в набутих знаннях, але єдності суголосної, а не одноманітно-формальної»³, а отже, «загальна освіта не повинна бути позбавлена філософського елемента, тим паче спеціальна освіта має поєднуватися з освітою філософською»⁴. Головна мета останньої, в розумінні професора, – виховання «самостійності судження й широти погляду», здатності до «розумової творчості», які власне й є ознаками освіченості людини⁵. Впродовж сорокарічної викладацької діяльності П. Ліницький вперто намагався реалізовувати цю мету, виховуючи у своїх учнях «розумову бодрість, схильність до мисленнєвої діяльності, до розмислу, що ніколи не згасає»⁶. До своєї аудиторії він звертався з єдиним закликом – *закликом до мислення*, не втомлюючись стверджувати, що вивчення філософських дисциплін повинно стимулювати пробудження власної думки. «Коли думка прокинулася – промовляв він до студентів, – не давайте їй засинати. На підставі наявного у вас матеріалу намагайтеся скласти *свою* відповідь на те чи те питання програми, *своє* міркування з певного питання. З цими відповідями й приходьте на іспит. Хай ваші відповіді будуть помилковими чи недостатніми – це не біда: помилки можна виправити, прогалини заповнити, аби лише думка не припиняла працювати...»⁷. Така робота думки, в розумінні П. Ліницького, є щонадійнішою запорукою проти догматичного сприйняття філософії як усталеної, загально-визнаної й єдино правильної системи. «Справжньому духові філо-

¹ *Линицкий П. И.* Образовательное значение философии // ТКДА. – 1872. – № 11. – С. 2.

² Там само. – С. 5.

³ Там само. – С. 10.

⁴ Там само. – С. 14.

⁵ *Линицкий П. И.* Основные вопросы философии. – К., 1901. – С. 5.

⁶ *Линицкий П. И.* Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего, образования. – С. 322.

⁷ *Кудрявцев П. П.* Профессор Петр Иванович Линицкий // ТКДА. – 1906. – № 6. – С. 755.

софії, – неодноразово наголошував він, – однаково суперечать як рабське схиляння щодо певної системи, так і вороже ставлення до філософії взагалі й до певних філософських учень зокрема»¹. Відтак, завданням філософської освіти постає не лише озброєння навичками філософської критики, а й виховання самої здатності до *критичного* мислення, адже «критична робота мислення, якщо тільки здійснюється належним чином, а не хаотично – без жодного методу... для людини, непозбавленої необхідного для того обдарування, не може не бути плідною в багатьох відношеннях»².

Інший важливий аспект філософської освіти, акцентований П. Ліницьким, стосується її морально-виховного потенціалу, зверненості не лише до мисленнєвої, а й до емоційно-вольової сфери людини. «Філософські думки, – зауважує він, – *переживаються*, тобто сприймаються не лише розумом, а й почуттям, і на волю також впливають»³, а отже, сприяють «зрощенню» людської душі, формуванню на підставі здобутих знань і власної розумової роботи *переконань*, згідно з якими живе і діє по-справжньому *мисляча* людина.

Вартими уваги видаються й міркування П. Ліницького стосовно умов реалізації тих завдань, які має виконувати філософія в системі освіти. Щодо останніх, справа полягає не лише у піднесенні культурного рівня суспільства до усвідомлення необхідності й значущості філософської освіти. Не менш важливо, з точки зору П. Ліницького, зрозуміти, що вивчення філософії не є процесом механічної трансляції знань від викладача до студента, що «філософія вочевидь не може передаватися іншим і пасивно ними засвоюватися»⁴. Філософська освіта власне *не отримується*, вона *здобувається*, а отже, потребує наполегливих зусиль і діяльної участі не лише викладача, а й, передусім, студента. Усвідомлюючи це, наївно гадати, що філософії можна *навчити*, що введення її до навчальних програм автоматично має своїм наслідком піднесення рівня філософської освіти в суспільстві, тим паче, що «справжній дух філософії», за висловом П. Ліницького, завжди «пручається шкільному доктринерству»⁵. У справі піднесення філософської освіти, наголошує мислитель, особливу роль відіграє *самоосвіта*, потребу в якій

¹ Ліницький П. И. Образовательное значение философии. – С. 9.

² Ліницький П. И. Основные вопросы философии. – С. 7.

³ Там само.

⁴ Ліницький П. И. Образовательное значение философии. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 6.

власне й повинна «збудити і зміцнити» *освіта*, набута у середній та вищій школах¹. Зі «шкільного» рівня філософська освіта лише починається, але вона «жодним чином не може залишатися замкнутою у школах і бути виключним надбанням окремих осіб»².

Розмірковуючи над змістом і наслідками реформи духовної школи, здійсненої наприкінці 1860-х рр., П. Ліницький особливо наголошував на її невідповідності принципам потребам і завданням духовної освіти й надто виразну залежність від «духу часу», на якому позначилося всезагальне захоплення природничими науками і поширення властивого їм прагнення до *спеціалізації і розподілу праці* на всі царини пізнання. Культ спеціалізованого знання оселився й у духовних закладах, де почали готувати *фахівця*, забувши про універсальний характер духовної освіти, всі компоненти якої мають бути пронизані єдністю мети³. Духовна школа, що готує своїх вихованців до діяльності просвітницької, а отже загальної, а не спеціальної, повинна бути школою *гуманітарною*, а не утилітарною й вузькофаховою.

Таке переконання П. Ліницького поділяли й інші викладачі Академії, та й не лише Київської. Статут 1869 р. з його запереченням спеціалізацій, що мав стимулювати розвиток академічної науки, дуже швидко виявив свою неорганічність для системи духовної освіти. Синодальне відомство, своєю чергою, більше непокоїли інші його «вади», а саме – необачливо введені до діяльності духовних академій елементи виборності та гласності. Ця остання обставина особливо стимулювала підготовку чергового духовно-академічного Статуту, затвердженого у квітні 1884 р.

Новий Статут⁴, в якому яскраво відбилась ідеологія «зворотного ходу», втілювана Св. Синодом на чолі з Костянтином Победоносцевим у 1880-х рр., вирізнявся, порівняно з попередніми, особливим консерватизмом і скасовував ліберальні нововведення 1860-х рр., посилюючи контроль над усіма сферами академічного життя й усуваючи з нього будь-які елементи самоврядування, гласності та публічності. Зокрема, духовні академії жорстко підпорядковувались єпархіальному архієреєві. Їхня адміністративна і вихов-

¹ Ліницький П. И. Образовательное значение философии. – С. 13.

² Там само. – С. 6.

³ Див.: Ліницький П. И. Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего, образования. – С. 374–375.

⁴ Див.: Устав и штаты православных Духовных Академий, высочайше утвержденные 20 апреля 1884 г. – К., 1884.

на діяльність зосереджувалася в руках Правлінь¹. Скасовувалося право академічних Рад обирати інспекторів таємним балотуванням. Ректори (від яких вже не вимагалось обов'язкового докторського ступеня) та інспектори призначалися Св. Синодом за поданням єпархіального архієрея. Усувалася спеціалізація студентів за відділеннями – богословським, церковно-історичним та церковно-практичним. Для кандидатського твору пропонувалися тільки богословські теми. Заборонялися публічні академічні диспути; докторський ступінь присуджувався Св. Синодом без захисту, на підставі лише відгуків рецензентів. Синодальні «Правила для розгляду творів, поданих на здобуття наукових богословських ступенів», затверджені 1889 р., скеровували академічну науку виключно до плекання «устой», вимагаючи відданості православному віровченню й застерігаючи від хибних мудрувань, що заперечують, «бодай із напозір науковими підставами, достовірність таких подій, до яких церковне передання і народне вірування звикли ставитись як до достовірних ...»². Крім того, низкою заходів, здійснених у другій половині 1880-х рр., суттєво обмежувався доступ до богословської освіти.

Буцімто не вносячи суттєвих змін до викладання в академіях філософських дисциплін, деякі новації, запроваджені Статутом 1884 р., суттєво позначились на якості філософської освіти, – позначилися, на наш погляд, не кращим чином. Згідно з новим Статутом, майже всі історичні та філологічні дисципліни (у тому числі давні та нові мови) перетворювалися на вибіркові. До того ж, вивчення історії та мов – цих необхідних і фундаментальних складових філософської й загалом гуманітарної освіти – здійснювалося паралельними групами, що примушувало студентів обирати між ними. Згаданий Статут не лише повертав, а й посилював колишню багатопредметність, яка унеможливлювала ґрунтовне засвоєння матеріалу. Водночас практика написання кандидатських творів на тему, надану викладачем (причому, наголосимо, обов'язково богословську), аж ніяк не стимулювала студентської творчості та інтересу до науки. Духовні академії кінця XIX ст. більше дбали про виховання священників-требовиконавців, аніж учених-богословів.

¹ Відповідно до Статуту православних духовних академій 1884 р., до складу академічних Правлінь, очолюваних ректором, входили інспектор, три ординарних професори, почесний господарчий блюститель та економ.

² Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии // ТКДА. – 1890. – № 7. – С. 183.

Загалом атмосфера, що панувала наприкінці XIX ст. у російських духовних академіях, у тому числі – Київській, була далекою від піднесеності. Володимир Рибинський, згадуючи роки свого навчання в КДА (1887–1891), пише про те розчарування, яке справили на нього та його однокурсників і маловиразні, далекі від життя лекції викладачів, що часто читали «за зошитками», й академічний режим, що дуже нагадував бурсу¹. Звичка уникати злободенних, а отже, «небезпечних» питань призводила до панування культу старожитностей, «фіксації уваги на минулому» і відмежуванні, «мов би стіною», від сьогодення та його проблем². Ревне піклування про букву Статуту створювало у тогочасній Академії атмосферу «загального формалізму», відсутності зв'язку на рівні «учитель – учень», поза яким годі було й сподіватися на наукову співпрацю викладачів і студентів (і це при тому, що «з-поміж професорів було чимало видатних вчених, які сумлінно працювали для науки і збагачили її низкою цінних досліджень»³). Попри те, за визнанням того ж В. Рибинського, Київська духовна академія давала своїм вихованцям «доволі солідну суму знань» і «хороший студент, за умови самодіяльності, міг, усе ж таки, чимало здобути з академічного викладання»⁴.

Як і можна було очікувати, політика заборон і «охоронительства» принесла у життя академій результати, цілком протилежні тим, що їх очікували керманичі духовної освіти. В духовних академіях ширилися ліберальні настрої, а відтік вихованців із «духовного відомства» на світську службу набув на початку XX ст. масового характеру. Занурення Росії у вир революційних подій стало лише могутнім каталізатором щодо усвідомлення необхідності рішучих кроків у напрямку оздоровлення академічного життя.

Особливо бурхливі події у житті Київської духовної академії розгорнулися восени 1905 р.⁵, коли розпочатий з ініціативи її студентів безстроковий страйк охопив усі російські духовні академії. Попри те, що члени неоднорідної за своїми поглядами професорської корпорації КДА поставилися до студентського страйку та його вимоги прийняття нового духовно-академічного статуту дале-

¹ Див.: *Рибинский В. П. К истории КДА. Курс 1887–1891 гг. Воспоминания* // ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 978. – Арк. 5 зв.–7 зв.

² Див.: Там само. – Арк. 11–12 зв.

³ Там само. – Арк. 19.

⁴ Там само. – Арк. 23–23 зв.

⁵ Див. докладніше: *Ткачук М. А. Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку XX століття* // Київська Академія. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Вип. 4. – С. 149–165.

ко не однозначно, ліберально налаштовані викладачі, усвідомлюючи необхідність конструктивних змін в академічному житті, розгорнули активну діяльність щодо впровадження у життя ідеї академічного самоврядування. У підготовленому ними проекті найбільш необхідних тимчасових змін і доповнень до чинного статуту православних духовних академій особливий наголос робився на утвердженні їх у статусі *науково-навчальних* закладів, а отже, визнанні свободи наукового дослідження, запровадженні принципу виборності академічного керівництва, розширенні складу і компетенції Ради (у тому числі, визнанні її «вирішальною інстанцією» щодо присудження наукових ступенів), проведенні конкурсного відбору при заміщенні професорських посад, поверненні інституту приватдоцентури, спроможного забезпечити читання спецкурсів, наданні викладачам права закордонних стажувань. За задумом авторів проекту, Академії мали перетворитися із «закритих» станових шкіл на «відкриті» заклади, доступні для всіх, хто прагне і здатний отримати богословську освіту. Суттєвої трансформації мала зазнати й система академічного виховання, перебудована за принципом розумово-моральнісного впливу викладачів на студентів і поваги до гідності особистості¹. Згаданий проект було покладено в основу так званих «Тимчасових правил» для духовних академій, уведених Св. Синодом 25 січня 1906 р. до прийняття нового академічного Статуту. Запровадження «Тимчасових правил», що легітимізували введення до академічного життя засад внутрішнього самоврядування, уможливило повернення діяльності духовних академій до нормального русла і давало всі підстави сподіватися на швидкі конструктивні зміни в духовно-академічній освіті та науці.

Однак реалії життя, на жаль, підтвердили відому закономірність російської імперської системи освіти, згідно з якою кожна чергова «відлига» змінюється на чергові «приморозки». Одним із вагомих чинників останніх виявився опір консервативної частини церковних і академічних кіл (доволі відчутний і у стінах Київської духовної академії), представники якої переходять наприкінці 1900-х рр. до рішучих дій у напрямку відновлення «устоїв» і припинення автономізаційної «вакханалії». Особливі сподівання на пришвидшення «зворотного ходу» в житті духовної школи покладалися на ревізію усіх чотирьох духовних академій, що мала, за висловом митрополи-

¹ Див.: Проект наиболее необходимых временных изменений и дополнений устава православных духовных академий... // ТКДА. – 1906. – Т. 1. – С. 1–20.

та Антонія (Храповицького), «накинути аркан» на «спущеного з поводу дикого коня»¹. Щодо Київської духовної академії, цю справу доручили саме Антонію, який розглядав свою місію значно ширше. Як пише один із його біографів, «...на владика Антонія, під виглядом ревізії Київської духовної академії, було покладено перегляд усього питання про постановку вищої духовної освіти в Росії»².

За такої настанови на ревізовані заклади навряд чи чекала об'єктивна оцінка: «Ревізія, – писав згодом Георгій Флоровський, – не була неупередженою, особливо у Київській академії»³. Проте результати цього «заходу», проведеного у КДА в березні–квітні 1908 р., виявилися приголомшливими навіть для найбезнадійніших песимістів. Укладаючи свій «Звіт» аж ніяк не на підставі власних вражень, дослухаючись до пліток, наклепів і не гребуючи літературними доносами анонімів, владика Антоній змальовує деталі «цілковито непринадної картини безрелігійного життя академії»⁴, яке є «суцільним відхиленням від... свого церковного призначення»; тут, буцімто, панують «анархія»⁵ «антицерковні», «світські» й «нігілістичні» настрої⁶; студенти не відвідують церкву і не виконують церковні обряди⁷; дисципліна підірвана⁸; науково-навчальна справа у занепаді⁹. Усе це, на думку ревізора, є переконливим свідченням «...цілковитої невідповідності й непристосованості академічних корпорацій до автономічного життя»¹⁰, підтвердженням того, що «...“автономія” прямо пішла супроти Церкви і відвернулася від науки»¹¹.

На думку Сергія Булгакова, «Звіт» Антонія (Храповицького) «...на будь-яку правдиву і неупереджену людину мав справити гнітюче враження»¹². Можна тільки уявити собі той стан шоку, який

¹ *Архиеп. Антоний*. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года. – Почаев, 1909. – С. 6.

² *Арх. Никон (Рклицкий)*. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время (1863–1936). – Нижний Новгород: Изд. Братства во имя св. князя Александра Невского, 2004. – Кн. 1. – С. 553.

³ *Флоровский Г. В.* Пути русского богословия. – К.: Путь к истине, 1991. – С. 483.

⁴ *Архиеп. Антоний*. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии... – С. 10.

⁵ Там само. – С. 15.

⁶ Там само. – С. 5.

⁷ Див.: Там само. – С. 8.

⁸ Див.: Там само. – С. 12–19.

⁹ Див.: Там само. – С. 39.

¹⁰ Там само. – С. 43.

¹¹ Там само. – С. 41.

¹² *Булгаков С. Н.* Самозащита В. И. Экземплярского // *Русская мысль*. – 1912. – № 8. – С. 39.

спіткав переважну частину викладачів і студентів Київської духовної академії після його публікації. Облитим брудом професорам на чолі з ректором не залишилося іншого виходу, як присвятити спростуванню сфальшованих відомостей і безпідставних звинувачень спеціальну збірку «Правда про Київську Духовну Академію»¹.

Утім, попри те, що в очах кращих представників російських академічних кіл ревізія в Київській духовній академії виглядала як «ганебна і непристойна»², жоден з них не мав ілюзій щодо майбутнього розвитку подій. Передусім, за результатами ревізії духовних академій у лютому 1909 р. було скасовано «Тимчасові правила» (як такі, що «не дали очікуваних від них благих результатів»³) і відновлено чинність духовно-академічного статуту 1884 р. Затверджений у квітні 1910 р., новий Статут православних духовних академій⁴ поховав майже всі сподівання і напрацювання «ліберальних» 1900-х рр. За академіями закріплювався статус закритих вищих церковних училищ, пріоритетним напрямом їхньої діяльності визначалася підготовка до церковно-пастирської служіння, внутрішнє життя академій жорстко підпорядковувалося синодальній та єпархіальній владі (у відання останньої § 159 Статуту передавалася навіть функція затвердження тем студентських курсових творів). Відповідно до Статуту, викладачі академій мали бути «переважно у священному сані»⁵.

Щодо філософських дисциплін Статут 1910 р. виявився доволі лояльним, не тільки залишаючи їх у складі обов'язкових, а й збільшуючи сукупний обсяг їх викладання до п'ятнадцяти годин на тиждень. Беручи до уваги «сучасний стан філософських наук», замість курсу метафізики запроваджувався курс «систематичної філософії», що мав сприяти «формуванню у слухачів науково-філософського світо- і життєрозуміння... суголосного християнському віро- і моральному вченню»⁶. Зважаючи на «органічний зв'язок» систематичної філософії з логікою, спільним проблемним

¹ Див.: Правда о Киевской Духовной Академии. Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ре-
визии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года». – К., 1910.

² Зеньковский В. В., *прот.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.) Вос-
поминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – С. 90.

³ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1908–1909 учебный год // ТКДА. – 1909. – № 11. – С. 442.

⁴ Див.: Устав православных духовных академий // ТКДА. – 1910. – № 7–8. – С. 1.

⁵ Там само. – С. 40.

⁶ Там само. – С. 51.

полем яких є гносеологія, викладання логіки і систематичної філософії зосереджувалося «в руках одного викладача». Окрема вимога стосувалася курсу логіки, у викладі якого «має звертатися увага на методологію, а саме – методологію наук гуманітарних»¹. Настанова, що її надавав Статут викладачеві історії філософії, – «зупиняти особливу увагу студентів на тих проявах філософської думки в історії, які мають найбільш тісне відношення до богослов'я»² – є цілком традиційною для духовної школи. Разом з тим до таких «проявів» Статут 1910 р. відносив не тільки філософію Платона та неоплатоніків, як таку, що «позначилася на розробці всього взагалі християнського богослов'я», а й філософію Аристотеля, вивчення якої «дає ключ до розуміння особливостей католицького богослов'я і шкільної католицької філософії», та Канта, яка «втілила у собі дух і особливості богословствування протестантського»³. Що ж до загальних «філософських» настанов згаданого Статуту, то вони залишалися незмінними: викладачам належало «керуватися традиційним правилом, згідно з яким філософія у своїх вищих принципах і наукових висновках має йти пліч-о-пліч з богослов'ям, слугуючи немовби пропедевтикою до останнього»⁴. На академічне начальство покладался так само традиційний «обов'язок стежити за тим, аби це завдання здійснювалося викладачами філософських наук належним чином і насправді»⁵. Як бачимо, останній статут дореволюційних духовних академій лише підтверджував статус і завдання філософської освіти в духовній школі, визначені за сто років до того Комісією духовних училищ, хоча й додавав у дусі часу і нових потреб церкви деякі нові акценти. У руслі останніх слід розглядати й корективи, внесені у викладання філософських курсів з 1911–1912 навчального року у зв'язку із запровадженням затверджених влітку 1911 р. змін до чинного Статуту: історія філософії вперше втрачала статус нормативної дисципліни і пропонувалася студентам як вибіркова поряд із педагогікою⁶. Ця «метаморфоза», яка відбулася на схилку історії дореволюційних академій, стала лише зайвим увиразненням тенденції до скорочення загальноосвітнього гуманітар-

¹ Устав православных духовных академий // ТКДА. – 1910. – № 7–8. – С. 51.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 50.

⁵ Там само.

⁶ Див.: Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1911–1912 учебный год. – К., 1912. – С. 7–8.

ного компонента в духовно-академічній освіті, що зростала з кінця XIX століття.

Отже, підсумовуючи, спробуємо окреслити характерні риси тієї моделі філософської освіти, що склалась у православних духовних закладах Росії впродовж XIX ст. Перше, що відрізняє цю модель, – ступеневість філософської освіти від середньої до вищої шкіл. На відміну від світської системи освіти, де філософію викладали лише у вищих навчальних закладах, опановування філософії в духовній школі починалося вже із семінарських класів. Підпорядковуючись загальноосвітнім цілям, вивчення філософської пропедевтики, стислого курсу історії філософії, логіки та психології вводило семінаристів у коло філософських дисциплін, знайомило з відповідною термінологією, сприяло формуванню світоглядних цінностей, готувало до самостійної розумової діяльності. Попередній філософський досвід, набутий у семінарії, значно розширювався і міцнішав під час навчання у духовній академії. Упродовж XIX – початку XX ст. обсяг викладання філософських дисциплін академічного *curriculum*'у неухильно збільшувався, сягаючи від десяти до п'ятнадцяти годин на тиждень упродовж двох років навчання і відповідаючи, в цьому сенсі, рівню сучасних філософських факультетів чи спеціалізованих відділень. Вивчення історії давньої та новочасної філософії, логіки, метафізики (заміненої у передреволюційні роки, як зазначено вище, «систематичною філософією»), психології, було загальнообов'язковим за будь-яких статутних змін, причому кожен з дисциплін викладали не менше одного року. Історико-філософський вишкіл, праця з першоджерелами та новітньою філософською літературою, можливість якої створювала ґрунтовна мовна підготовка студентів ¹, висока вимогливість викладачів, виховання наукової сумлінності та навичок перекладацької роботи й написання філософських текстів – усі ці, без сумніву, позитивні й варті наслідування ознаки філософської освіти, що її надавали духовні академії XIX – початку XX ст., власне й були тими чинниками, які зумовили появу у духовному середовищі філософів-фахівців, спроможних забезпечувати кадрові потреби не лише духовно-академічних, а й університетських кафедр філософії. На

¹ Рівень володіння філософами Київської духовної академії грецькою, латинською, німецькою, французькою, польською мовами давав їм змогу суміщувати викладання філософських і мовних дисциплін. Приклади такого «сумісництва» залишили майже всі професори філософії КДА.

відміну від російських університетів, де умови для повноцінної філософської освіти існували далеко не завжди (маємо на увазі десятилітню перерву у викладанні історико-філософських курсів, а також відсутність в університетському *curriculum* такої важливої для фахового філософського зростання дисципліни, як метафізика), духовні академії не тільки забезпечували безперервне відтворення філософських кадрів, а й значно сприяли збереженню традиції професійної філософії на теренах імперії.

Зрозуміло, що інституалізованість у системі духовної просвіти, підпорядкованість її вимогам, цілям та завданням надавали і філософській освіті, і самій духовно-академічній філософії, як типові філософування, доволі специфічного забарвлення. Відсутність самодостатнього статусу, всебічний контроль з боку синодальних структур, необхідність виконання «державного замовлення» щодо розробки «здорової філософії», відповідної засадам християнсько-православної ортодоксії, монологічний характер філософської освіти – усі ці обставини створювали доволі несприятливе тло для розвитку філософської творчості в духовно-академічному середовищі, від початку задаючи парадигму «філософування в межах». У світлі останньої, духовно-академічна філософія постає досить своєрідним феноменом на межі спекулятивної філософії та ортодоксального богослов'я: якщо філософія намагається осягти вільним мисленням буття людини і світу, а богослов'я прагне розбудувати вчення про Бога на підставі закарбованого у Св. Письмі Слова Божого, то духовно-академічна філософія розуміє сам філософський шлях чистого мислення як піднесення до невичерпної скарбниці Одкровення, знаходячи у ньому ключ до «таких таїн про Бога, світ і людину, до яких не лише не доходив людський розум у світі поганському, ні в релігії, ані в філософії, але до яких ніколи не може дійти власними силами»¹. Виходячи з настанов християнського теїзму, з розуміння Абсолюту як «живого» Бога, Творця і Промислителя, вільної і свідомої Особистості, духовно-академічне філософування постає з релігійного кореня і робить перші свідомі кроки у справі розбудови православної філософії та культури – справі, що її пов'язують, зазвичай, із творчістю славетних слов'янофілів Івана Киреевського та Олексія Хомякова. Доволі швидко призвичаївшись повірити будь-яке філософське вчення істинами Одкровення, духовно-академічні

¹ Новицький О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. – К., 1860. – Ч. 1. – С. 18.

філософи по суті першими пропонують відповідь на запитання про начала і шлях майбутньої російської філософії, визначаючи його, як поміркований шлях «золотої середини», на якому долається однобічність як раціоналізму, так і емпіризму – шлях, на якому особиста свобода, стверджувана на правах розуму, дозріває до вищої, християнської свободи духу, свободи «за благодаттю»¹. Розглядаючи пізнання істини як справу не власне мислення, а особистості в її цілісності, живій єдності розуму, волі, почуттів, сумління тощо, шукаючи суголосного універсального світогляду, злагоди віри та розуму у «віруючому розумінні», філософи духовних академій окреслюють шлях, на якому у подальшому розгортатиметься російська релігійна філософія.

Саме з духовними академіями слід пов'язувати й звернення російської філософії до витоків православної традиції – до святоотчої спадщини, що не лише стала предметом численних студій і перекладів, які, без сумніву, збагатили східнослов'янські культури ХІХ – початку ХХ ст., а й увійшла у плоть і кров релігійно-філософського дискурсу цієї доби. Водночас із тими ж духовними академіями пов'язаний перший досвід глибокого фахового осмислення новочасного німецького ідеалізму. Кант і Гегель, Шеллінг і Баадер, Якобі та Шопенгауер, Лотце і Бенеке, Гербарт і Ульріці – цими прізвищами буквально майорять сторінки духовно-академічних журналів і праць, що вийшли з духовно-освітнього середовища. Німецьких філософів не наслідують – у них навчаються, з ними сперечаються, постійно підтримують «стан розмови», жвавий і плідний діалог, у якому вигострюються власні думка й слово, міцніє філософський вибір на користь ідеалізму платонівського типу, пропущеного через горнило православного умоспоглядання – того самого «конкретного ідеалізму», що, на відміну від ідеалізму абстрактного, беззасновкового, передбачає вкоріненість філософського мислення в абсолютно суцільному як його началі. Навчаючи про дух як про щось більше, ніж свідомість, ніж пізнавальна діяльність, розглядаючи його як реальну субстанцію, вбачаючи в істині не мисленнєву категорію, а «живу», конкретну онтологічну сутність, духовно-академічні філософи закладають підвалини «онтологічної гносеології», що згодом стане однією з принципових ознак російської релігійної метафізики.

¹ Див. докладніше: *Ткачук М. Л.* Біля витоків історіографії російської філософії: «проект» Гавриїла (Воскресенського) // *Наукові записки НаУКМА*. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 63. Філософія та релігієзнавство. – С. 54–63.

Нарешті, важко перебільшити роль духовно-академічної філософії – зокрема, київської, – у спробах утвердження у суспільній свідомості XIX – початку XX ст. розуміння значущості філософського знання й філософської освіти. Ці спроби не обмежувалися лише повсякденною викладацькою роботою – досить згадати активну участь філософів Київської духовної академії у діяльності різноманітних освітянських «курсів» та товариств, у дискусіях на шпальтах газет і журналів, їх численних публічних заходах просвітницького характеру, тобто у реальній практиці поширення філософської освіти та культури. Навіть належачи до різних поколінь, усі вони виявляють цілковиту суголосність у розумінні генетичної й історичної єдності філософії та освіти. Убачаючи у вивченні філософії потужний засіб формування ціннісних орієнтирів особистості, виховання її здатності до культурного мислення, усі вони наголошують роль філософської освіти як чинника гуманізації освіти, здійснення останньою її *людинотворчого* потенціалу й призначення. Зрештою, усі вони не втомлюються попереджати про те, що утвердження утилітарних пріоритетів у системі освіти, яка не дбає про виховання «вищої культури особистості», про культивування розуму, почуттів і волі людини, має своїм наслідком моральне й культурне здичавіння суспільства. Чи не час дослухатися до цих попереджень?